

HATOS PÁL

Finálé

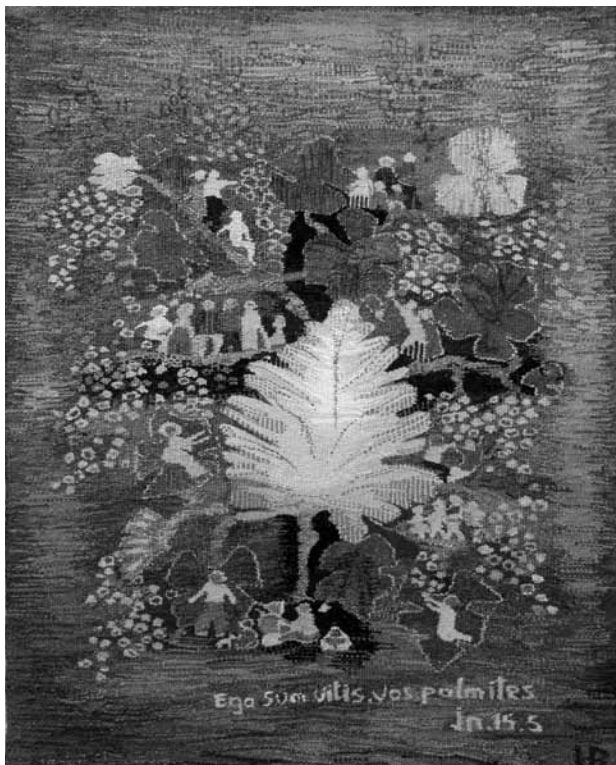
Ismeretlen Márai Sándor-írás 1918 őszéről

HATOS PÁL (1971) Nagykovácsi

A történelmi Magyarország 1918. október 31-én összeomlott, győzött az őszirózsás forradalom, a régi rendszer jelképes alakját, Tisza Istvánt városligeti villájában meggyilkolták. 1918 őszének lázas korszaka mára tökéletesen elfeledett, hiába készült róla könyvtárnyi terjedelmű s egyes darabjaiban kiemelkedő színvonalú feldolgozás a Kádár-korszakban. Ráadásul történelmi esemény és emlékezet között aligha tátonghat nagyobb szakadék, mint az 1918-as első „magyar október” esetében. A többség 1918 forradalmát óhatatlanul Trianon keserű csalódásának szemüvegén át látja, s ezt a szemüveget aligha fogjuk valaha is letenni. Mások – kevesebben – az első köztársaság demokratikus eszményeit látják bele a Károlyi Mihály gróf nevével fémjelzett forradalomba. Míg az előbbiek biztosak abban, hogy ha nincs Károlyi és az őszirózsás forradalom, nincs Trianon sem, az utóbbiak szerint Károlyi és forradalma nélkül is bekövetkezett volna az ország feldarabolása. Mindkét verzió fikcióra alapoz, s közben elsikkad a történelmi valóság, az összeomlás és a forradalom nagyon is *konkrét* szituációja, amelynek megértése az okok és nem a következmények felől lehetséges. Mindenki ismeri a „Soha többé nem akarok katonát látni!” végzetes mondatot Linder Béla szájából. A Károlyi-kormány hadügyminiszterének 1918. november 2-án elmondott nyilatkozata ma is összeesküvés-elméletek kedvelt gumicsontja, de keveseknek jut eszébe megkérdezni, miért is éljenzte meg a frontharcos Linder Bélát *akkor és ott* katonákból és tisztekből álló, több száz fős közönsége. A háború mérszárszéke bagatellizálta a halált, mégis a halott katonák váltója volt 1918–1919-ben bármilyen politikai álláspont végső fedezete. Krúdy Gyula, aki az egyik lelelkesebb szószólója volt Károlyi őszirózsás forradalmának, a halott katonák szellemhadsergével temette a „régii” Magyarországot: „A szürke katonaköpenyek a lámpátlan utcákon szinte hadsereggé növekednek [...] Mintha a másvilágról, távoli csatamezők sírdombjaiból, erdők avarja alól, négy esztendő történelméből, a teljes elfelejtésből jött volna meg ez a szürke hadsereg, amely az eget beborítja. [...] A bakák, tüzérek, nyomaveszett legények hazajöttek tán a közelgő Halottak napjára? Megjött a szellemhadserg, hogy utolsó istenhozzádot mondjon a háborús Magyarországnak, és tisztelegjen a születendő új Magyarországnak.”¹ A „halottak élen” nem csak Krúdy és Ady Endre (akinek ezen a címen jelent meg utolsó verseskötönyve 1918 nyarán) haladt. A régi képviselőház egyik utolsó ülésén a pacifista Hock János józsefvárosi plébános, Károlyi Mihály egyik legközelebbi híve Gottfried August Bürger romantikus rémballadája, a *Lenore* sorával figyelmeztette Wekerle Sándor miniszterelnököt, hogy vége mindennek: „*Die Todten reiten schnell.*” („A halottak gyorsan vágatnak” – A híressé vált sor később Bram Stoker *Drakula* című regényében és Francis Ford Coppola a könyvből készült 1992-es filmjében is felbukkant.)² Nagy György, a betiltott Országos Köztársasági Párt vezére szintén arról beszélt 1918. október végének lázas napjaiban, hogy „a nemzetnek fel kellett zárándokolnia leghűbb fiai holttestének hegyére, hogy onnan láthassa meg a Kossuth Lajos országába vivő utat”.³ Az sem véletlen, hogy a francia kormány csak a háború befejezése után két évvel engedélyezte a külföldön elesett katonái holttesteinek hazaszállítását; a végtelennek tűnő szerelvényeken csak koporsók utaztak, olyan néma és vádló egyhangúsággal, amelyek még egy győztes ország kormányát is meg tudták volna buktatni.⁴ A Vasárnapi Körbe járó konzervatív író, Ritoók Emma is a halálba vonuló katonák árnyékhadának végtelen vonulására emlékezett, a névtelen zajjal és egyforma zörgéssel vonuló katonákra, akiken keresztül a sors és a halál tartotta éjszakai menetét.⁵ Linder Béla szerint, ha a világháború nyolcmillió halottját gondolatban négyes sorokból álló oszlopba rendeznénk, amely rendes katonai lépéstepóban felvonul előttünk, ez a felvonulás, ha éjjel-nappal szakadatlan folyna, teljes három hétig tartana.⁶ Linder tüzérezredes három év frontszolgálatból súlyos sebesüléssel és alkoholistá emberroncsként tért vissza, a katonákat és saját ifjúságát melanholikusan eltemető negyvenéves Krúdy saját *midlife crisis*ának démonaival is küzdött, Hock János pedig nem csupán meggyőződéses pacifista, hanem az akkori idők legnépszerűbb egyházi szónoka

volt, akinek a Tolnai Világlapja – a korszak legkedveltebb képes újságja – ugyanúgy reklámozta ima-könyveit, mint manapság Pál Feri atya vagy Csaba testvér írásait saját kiadók. De akármilyen motívációból cselekedtek is a halottak ébresztői, valóban a békevágy volt a korszak legegységesebb érzése. A pacifista elhajlással nem vádolható Teleki Pál, a későbbi miniszterelnök – ekkor az Országos Hadigondozó Hivatal elnöke – 1918 nyarán már nem hősiés buzdító versekre adott megrendelést, hanem Babits Mihálytól kért engedélyt, hogy a *Húsvét előtt* című háborúellenes versét felvehesse az intézménye által kiadott háborús almanachba.⁷ Minden érzés egy irányba mutatott: „legyen béke már / Legyen vége már!” A hőskultusz az emlékezet jogos vigasza a gigantikus veszteségért, de mögötte ködbe vész, hogy a leszerelő hadseregek Európában mindenütt – még a győzteseknél is – elsősorban „gyászközösségek” voltak, s a hazatérő katonák hősök helyett hajtörötteknek érezték magukat, ahogy a háborús rokkantegyesület korabeli röplapja fogalmazott. A négy és fél év végeláthatatlan öldökléséből visszatérő egyszerű bakák gondja nem a végveszélyben lévő haza, hanem a régen látott otthon volt, s az otthoni szerencsésekhöz mérték hazafiságukat. A franciaországi frontról Pozsonyba érkező 13. pozsonyi és 17. székesfehérvári honvéd gyalogezred katonáit arra biztatták, hogy induljanak harcolni a csehek ellen. A fehérváriak ezt meg is ígérték, csak néhány napi szabadságot kértek, hogy fölkereshessék családjukat.⁸ Nem

HAGER RITTA, *Én vagyok a szőlőtő, ti vagytok a szőlővessző*, 2017

jöttek vissza többet. Az abaúj-tornai Hídvégárdón azt mondták a Kassa védelmére toborzó főszolgababirónak a falusiak: „Eddig harcolt a paraszt és a cigány, most menjenek az urak, s akik itthon voltak.” Arad vármegye magyar ajkú községeiben szintén a düh volt az úr a hadköteles fiatal katonák és szüleik körében: megint őket hívják be, s nem az eddig felmentetteket, akik meghívva most is otthon ülnek.⁹ Koréh Endre református lelkész, a Székely Hadosztály szervezője arra emlékezett, hogy toborzásra hívó szavai Szatmár magyar falvaiban falra hányt borsónak bizonyultak: „A nép, mintha minden faluban összebeszélt volna, a beszédek nyomán mindenhol egyformán vetette oda: »Menjenek a felmentettek, a nagy gazdák fiai, az urak!« »Elég volt a háborúból, nem kell a katonáskodás!« Sőt, akadt nem egy község, ahol egyenesen azt mondták: »Hát hadd jöjjön ide az oláh, azt sem bánjuk!«”¹⁰ Móricz Zsigmondnak is hasonlóan fogalmaztak a hajdúsági Kabán: „Nem lehet harcolni tovább, mert nem bírjuk. [...] Kaba inkább legyen Románia alatt, vagy Debrecen egyik fele legyen Romániáé, a másik fele Csehországé, csak mind megmaradjon a nép.” És Móricz hozzáfűzte: „Kis csönd volt, senki sem szólt se ellene, se mellette. Félelmes és bátor szó volt: közvélemény.”¹¹ Trianon katasztrófájának évszázados árnyékában a bűnbakkereső emlékezet elfelejti, hogy Linder – következményei felől nézve katasztrófális – mondata az *akkori* úri és polgári közvéleményt is kifejezte. Mindazokét, akiknek még volt veszténivalójuk, s akik nem is titkolták csalódásukat, hogy a kedves parasztbakák micsoda rossz fiúkként jöttek haza, sokszor rabolva, gyűjtogatva, a fosztogatás fekete kedvét hazahozva, mert a frontról hazatérve a kínzó petróleum- és szénhiánnyal, elkeseredéssel vagy éppen a hitvesi ágyban talált orosz hadifogollyal találkoztak. „Akiket ölelő karokkal vártunk, akiktől a békességünket és biztonságunkat reménylettük, azok űzik el szemeinkről az álmat, a lelkünkől a bátorságot, és a jövődökhöz való jó reménységünket is megszégyenítik. Soha nem hallott vakmerőséggel tombolnak végig a védtelen helyeken, és rabolnak, fosztogatnak, mint a legádázabb ellenség, s kigúnyolnak minden apai, anyai kérést, jó tanácsot, törvényt, szabályt, és gázolnak keresztül-kasul mindenben, amit eddig szentnek, tiszteletre méltónak tartottunk s tartottak talán ők maguk is.”¹² A „soha többé katonát nem akarok látni” kijelentése részben erre a félelemre

adott válaszkísérlet is volt, legalább annyira, mint pacifista meggyőződés.¹³ Akinek volt még valami 1918 őszén, az riadtan és dermedve nézte a katonák hazajövetelét, s mindent megadott volna azért, hogy a katonák mielőbb fegyver nélkül legyenek.

Márai Sándor alább közölt írása ezt az atmoszférát, a háborúvég és a leszerelés káoszát örökíti meg. 1918. november 10-én vasárnap jelent meg a Magyarország című napilapban, amely a korszakban a Károlyi Mihály politikáját támogató egyik legfontosabb sajtóorgánium volt. Szerkesztője, Lovászy Márton miniszteri állást is vállalt Károlyi kormányában. Lovászy jellegzetes alakja volt a '48-as jelszavakat hangoztató függetlenségi ellenzéknek, és bár a politikában nem kísérte szerencse, nagyon értékelte a pályakezdő író és újságíró Márai tehetségét. A fiatal író ekkoriban még több különböző írói álnevet használt, de ez az írása már Márai Sándor aláírással jelent meg. A műfajilag riportnak nevezhető két és fél hasáb terjedelmű publicisztika nem szerepel Mészáros Tibornak az író munkásságát kimerítően összegző monumentális bibliográfiájában,¹⁴ ahogy az író 1918–1919-es írásait közreadó, Kakuszi B. Péter által szerkesztett kötetben sem.¹⁵ Bár az írás stílusa inkább a nagyok nyomába igyekvő riportere – a lapban publikált rendszeresen Krúdy is –, az utolsó bekezdés mégis hamisítatlan szépségű „márais” mondatokkal szól a Nagy Háború magyar tragédiájáról. A fiatal Márai Sándor aktív és lelkes részese volt 1918 őszén a forradalomnak. A Rákóczi úton lakott a Centrál panzióban, közel az eseményekhez. Felhajtott gallérban járt, haja a homlokába hullott, s megvetette a nyárspolgárokat – hát hogyan várta volna az „új világot”?¹⁶ Ott volt – mesterével, Krúdy Gyulával – a Parlament karzatán, amikor a „halálápadt” Tisza István október 17-én bejelentette, hogy „ezt a háborút elvesztettük”, ott volt az október 29-i „láncbídi csatánál”, amikor mellette a régi hatalom rendőrei hasba lőttek egy munkást, s ott volt október 31. mámoros győzelmi hajnalán a Nemzeti Tanács főhadiszállásán, az Astoriánál – ahogy szinte az egész magyar irodalmi élvonal Kosztolányitól Karinthyig.¹⁷ Utóbbival együtt töprengtek a fiatal magyar republika jövőjéről 1918. november 16-án este, az első magyar (nép)köztársaság kikiáltását követően. A tizennyolc éves Márait a polgári forradalom nem elégítette ki. Még ugyanebben a hónapban az újságírók Otthon Körének sokat látott pamlagain néhányadmagával – állítása szerint Kassákkal, Nagy Lajossal, Franyó Zoltánnal, Kahána Mózással és Barta Sándorral – megalakította a Kommunista Írók Aktivista és Nemzetellenes Körét is. Ez utóbbi eseményről csupán a saját, néhány hónappal későbbi, a kommunista Vörös Lobogóban közölt beszámolója maradt fent, semmiféle más dokumentum sem tőle, sem a megnevezett többi írótól nem ismeretes a körrel – talán másnap délre ki is aludták az egészet.¹⁸ Az biztos, hogy kommunista vonzalmait és cikkeit Márai nem vallotta be az *Egy polgár vallomásaiban*, mindezt a szélsőjobboldali Egyedül vagyunk című folyóirat olvasta az ekkor sikerei csúcsán álló író fejére az 1940-es évek elején, aki ügyetlenül hátrított.¹⁹ Amikor a forradalmi időszak lezárult, a bekövetkező események egyszerre sorsszerűvé és visszavonhatatlanná lettek a benne részt vevők számára is, eltüntetve ezzel a történelmi jelen gazdagságát. Mégiscsak sajnálhatjuk, hogy Márai nem írta meg 1918–1919-es szerepvállalása regényét azután, hogy a forradalmi kísérletek lázából polgárként ébredt fel. Illyés Gyula, akinek szintén eszmélést jelentett 1918 ősze, s ezt az emlékét – ellentétben Máraival – megőrizte, azt írta a forradalmi időszak kísértéseiről: „De ha még hetéra volt is az angyal, aki csábította őket, annál inkább kellene beszélniök róla; a mosolyáról, fogásairól, a berről, amit kér; nehogy mások is megjárják vele, hasztalan járva a veszélyeket! Mert a kísértés is, a veszély is örök.”²⁰

FINÁLÉ²¹

Kétszázezer ember megy naponta haza a pályaudvarokról – Oroszok, szerbek és magyarok az éjszakai vasút tetején – Hetvenezet ember kap napjában enni a Keleti pályaudvaron – A vonatok nem bírják a túlterhelést – Egy pólai matróz elmondja a magyar flotta átadását s a Viribus Unitis elsüllyesztését

(Saját tudósítónktól) Ez az a riport, amivel egy egész lapot kellene teleírni. Ez az a háborús aktus, amiről nem lehet másképp beszélni, csak lázasan és könnyes szemmel. Aki soha nem látta a háborút, aki vak szemekkel mert írásztal és pódium mel-

lól háborúra lelkesíteni, azt kézenfogva kellene kivezetni most: oh, nem messzebb, csak a Keleti pályaudvarig, csak egy menetrend szerint induló vasúthoz ezekben a ködös éjjelekben. Hogy lássa még egyszer ezt a képet, és hunyja be utána hosszan a szemét; és a hunyt szeme mögött, az agyban, égjen még sokáig az a kép. Nem szabad, nem lehet ezt elfelejteni; és írni kell róla és beszélni, sokat, az unalomig, hogy az unokáinak ezt mesélje mindenki, aki megmentett még valamit át arra a következő másik életre magából. Hogy nem lehet az, hogy soha többé ne lehessen, hogy egy ember stratégiai célból megöljön egy másik embert...

Este kilenckor a Keleti pályaudvaron egy hozzáértő katona becslése szerint 80 000 ember tartózkodott.²² A kapukon szabadon jár be és ki az ezernyi ember; egy végszakadatlan, mozgó és kígyózó lánc ez, amit nem állíthat meg senki. Most nincs igazolás, a szuronyos bakák meggyőződéstelenül állanak az ajtóknak, ennek a néppáramnak sodrát úgyse lehet megállítani. A bakák hátán zöld katonaláda, fehér virág a sapkájukon; aztán bakák alsóruhában, csak egy lyukas köpeny fedi őket – ezeket az osztrákok rabolták ki, a likvidáló Ausztria: ... A jegyváltó előcsarnokban nem lehet mozdulni. Esős idő van, a keramitpadlón ujjnyi vastagon áll a sár. Ebben a sárban tapog a sokezer ember, céltalanul és riadtan. Asszonyok sárga és vörös fejkendője rikít ki a szürke selyemből. A lámpák tompa fényei égnek a sűrű és nehéz levegőben, emberi testek kipárolgó ködében, rossz kapadohány ócska füstjében. A harmadosztályú váróterem előtt nyolc szerb. Fekete birkabőr sapkában, kihízottan és komoran, nyolc mord, fekete, sötétképű alak pipál. „Pokoј”, mondom nekik oroszul.²³ Az egyik vállat von. Pokoј, hát pokoј – nem érdeklí tulságosan a béke.

Katonavonat...

Emlékeznek még erre a szóra? Amikor elszoruló szívvel állunk vidéki pályaudvarok korlátjának dülve, és ilyeneket mondtunk: dicső fiaink... vesszen Szerbia... s közben katonazene szólt, és könnyes lett a szemünk. Emlékeznek még a virágokra és zászlókra és szép, virágos, háborús – hazug beszédekre, amikkel küldték őket. Láttam katonavonatot tegnap este, sokat. Ez az a kép, amit nem lehet elfelejteni. A Keleti pályaudvar sötét volt, a lámpák rosszul égtek. Messze künn, a rendezőn vörös és zöld szemaforok világítanak a ködben. Három vonat áll egymás mellett, nem látni a végét, sem az elejét. A vonatokban nem ég lámpa, elvéve valamelyik kocsiban gyertyafény: és minden szakasz feketére tömve emberekkel. A padokon ülve, fekvé, állva, a poggászhalóban, a folyosókon, az ütközőn, a kocsni lépcsőjén, a tetején: egymásba kapaszkodva, egymást ölelve, összehajolva, ember emberen. A kocsni tetején elfeküsznek szépen, a lábukat lógatják, bámulnak fel a ködös, novemberi égbe. Egy kocsiban halkán danáznak. Végtelen egyszerű az egész: a bakák viszik a ládájukat, és elindulnak hazafelé. A vasutak mellett tengerészek állnak, vagy harminc pótlai matróz egy csoportban, cigarettáznak. Ezek a végtelenül szimpatikus katonák, akiknek a magyar forradalom dicsőséges véghezvitelében olyan sok részük volt – a Katonatanácsot kell efelől megkérdezni – most ezrével jönnek mind haza. Százöt vonaton tengerész érkezett haza Pesten keresztül az elmúlt napokban. Megszólítunk egyet: S. M. K. D. a sapkáján a jelzés; a neve ez: Hein Frigyes... elmondja, hogy tudták ők meg, hogy a flottát átadták a horvátoknak: – Mi már napokkal előbb tudtuk, hogy valami lesz, mert horvát tisztek jöttek mindig a hajóra, s a mi tisztjeinknek sokat magyaráztak. Aztán jött egy újság, és hallottuk, hogy itthon lőttek a népre.²⁴ Akkor nagyon mérgesek lettünk, és mondtuk, hogy hazamegyünk... Nem elég, hogy mi szenvedünk, még a mieinket is lemészárolják otthon! Aztán egy este megint jött négy horvát tiszt, és beszéltek a parancsnokkal. Ez szerda éjjel volt. Reggelre, mikor szolgálatba mentünk, már minden hajón horvát zászlót láttunk... Még két napig ott voltunk, aztán hazajöttünk. Ennyi volt az egész...

– A Viribus Unitis, az ott állott mindig. Egyszerre csak nem volt. Zajtalanul sülyesztették el, nem lőtték. Két olasz tiszt sülyesztette el éjszaka, valami újféle torpe-

dóval. Mondják, hogy megfúrták a hajót, de ez nem valószínű. Olyan páncélt csak sűrített levegővel lehet lőni, megfúrni nem lehet...²⁵

Hein Frigyes elmondta még, hogy ők már nem kapnak semmiféle zsoldot, de nem is kérnek. Egyszerűen nem tekintik magukat többé katonának.

– Én ebben az életben többé – mondta lassan, miközben hosszú füstöt fújt – fegyvert már nem veszek a kezembe...

Mit mondanak a parancsnokságon?

Átvergődünk a pályaudvaron az érkezési oldalra, a pályaudvar katonai parancsnokságának irodájába. Karszalagos tisztek állnak itt: Toszt Aurél százados fogad, s lekötelező udvariassággal magyarázza el a hazavonulás rendjét. – A háborúban a Keleti pályaudvar napi forgalma 30-40 000 ember volt – mondotta a százados. – Utóbbi napokban ez a szám megötszöröződött. Kétszáz-kétszázötvenezer ember utazik erre keresztül naponta. A mi hivatásunk itt nem katonai ténykedés többé, hanem egyszerű rendfenntartás. Az ellenőrzés, igazolás természetesen megszűnt. Aki itt van, itt van, aki utazni akar és tud, az elutazik. A szállásbarakkot a forradalom éjszáján szétrombolták – az emberek úgy helyezkednek el, ahogy tudnak.

Elmondta a százados, hogy ötven-hatvan tiszt és altiszt segítségével végzik az irányítás munkáját. Ezek állandóan körüljárják a pályaudvaron, csoportosítják az embereket, s megfelelő pályatestekre utalják őket.

– Ez a sok lerongyolt ember, akit itt lát, vagy a cseh, vagy az osztrák, vagy a horvát határon keresztül érkezett haza. Szövetségeseink az utolsó órákban gyönyörűen viselkednek. Minden emberi érzést félretéve fosztják ki ezeket a szegény embereket az utolsó zubonyukból is. Itt cipőt és kabátot adnak nekik, enni adunk, és hazaküldjük őket.

– Sok baj van a szerb és orosz foglyokkal. Ezek kijönnek ide, felülnek az első vonatra, amelyet éppen látnak, s elindulnak vele – Erdély felé. Böhm államtitkár²⁶ éppen ma járt künn, s megállapodtunk abban, hogy az orosz foglyok ezentúl csak a Józsefvárosi pályaudvarról, a szerbek pedig csak hajón, a Dunán indulhatnak haza. Két úrihölgy és saját bizalmi férfiak vezetik őket.

Túlterheltek a vonatok

– Mindennél nagyobb baj az, hogy nem bírják a vonatok a túlterhelést. Egy 1500-2000 személy befogadóképességű vonaton most 8-9000 ember utazik. A pályafelügyelők egyhangú jelentése szerint a tengelyek mindenütt a legrosszabb állapotban vannak, a kocsik túlterheltek, és életveszélyes az utazás.

– A Máv úgy gondolta lebonyolítani a forgalmat, hogy beszüntette a gyorsvonatokat, s szaporította a személyvonatok számát. Még mindig nagyon kevés azonban a vonat – és az emberek tízezerre kénytelenek itt rostokolni, s etetnünk kell őket, mert nem férnek fel a kocsik tetejére sem.

Hetvenezer ember ingyen étkezője

Átme gyünk a pályaudvaron, ki a Thököly út felé, ahol egy nagy barakkban enni kapnak a hazavonuló katonák. Egy kis konyhába me gyünk be, ahol ablakon keresztül adják ki az ételt. A zászlós jelenti: ma hetvenezer adag. Egy étkezés kenyérből, kolbászból s egy csajka feketekávéból áll. Van baka, aki napjában tízszer, tizenötször is odaáll: ki tudja azt ellenőrizni? Inkább lakjanak itt jól, semhogy rabolni menjenek.

Benn, a barakkban hosszú, páros sorban állanak a bakák az ablak előtt, s várják az ételt. Egy oldalfülkében szalmás padlón alszik néhány száz ember.

– Nagy haladás... – mondja a százados, s a sáros szalmára mutat: – már nem gyűjtjük fel a szalmát...

•

Még néhány kép, amire a képtömegből emlékezni lehet. A keramitpadlón vastagon áll a sár. Egy baka bejön, tépelt ruhában, födetlen fejjel. Lát a padlón egy embernyi helyet. Lefekszik: bele a sárba, csapozott hajú fejét belefekteti, már alszik. Ez a tökéletes elfáradás, ez a minden mindegy, ez a végső odaengedés: ez az utolsó gesztusa a háborúnak, ez a csöndes, elbékülő, elegendő fináléja a szenvedéseknek.

Láttam még két embert a pályaudvar előtt. Egy öreg parasztbakát, aki egy fejkendő öreg asszonnyal találkozott. Nem beszéltek ezek egymással semmit. Két kar feszült egymásra, görcsösen fogták egymás fejét, két könnyben elboruló, viszontlátó szem: ennyi volt az egész. Jó lenne eltenni csak azt a két szemet és nem többet a háborúból.

Márai Sándor

JEGYZETEK

- ¹ KRÚDY Gyula, *Feljegyzés egy szentimentális napról*, Magyarország, 1918. október 27., 7.
- ² Képviselőházi Napló, 910. XLI. kötet, 1918. október 22., 374. A képviselő tévesen Heinének tulajdonítja a verset, amelynek idézett sora Reviczky Gyula fordításában így hangzik: „Száguld a halotti nép.”
- ³ NAGY György, *Teljes függetlenséget!*, Az Ember, 1918. október 29.
- ⁴ Bruno CABANES, 1919: *Aftermath*, = *The first World War*, 1, szerk. Jay WINTER, Cambridge, 2014, 181–182.
- ⁵ RITOÓK Emma, *Évek és emberek* című kéziratosa visszaemlékezése, OSZK F 473, 16.
- ⁶ LINDER Béla, *Kell-e katona? A militarizmus csődje. Tanulmány a leszerelésről*, Budapest, 1919, 77–78.
- ⁷ Teleki Pál levele Babits Mihályhoz, 1918. július 17. = BABITS Mihály *levelezése*, s. a. r. SIPOS Lajos, Argumentum, Budapest, 2011, 120–121. Az Almanach végül nem jelent meg.
- ⁸ FOGARASSY László, *Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 12 (1973), 230.
- ⁹ Benda Kálmán százados jelentése a hadügyminiszternek 1918. november 24-én. Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIL), A polgári demokratikus forradalom katonai iratai I/29. 8. doboz 271–275.
- ¹⁰ KORÉH Endre, *A székely hadosztály dandártörténete 1918–1919*, Budapest, 1929, I, 217.
- ¹¹ MÓRICZ Zsigmond, *Szocialista népkörben*, Pesti Hírlap, 1918. december 15., 2.
- ¹² *Az új év küszöbén*, Sárospataki Református Lapok, 1919/1, 1–2.
- ¹³ Lásd még Linder indoklását lemondása bejelentésekor: MNL MOL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 8. 10. pont.
- ¹⁴ MÉSZÁROS Tibor, *Márai Sándor-bibliográfia*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2003.
- ¹⁵ MÁRAI Sándor, *Március*, Szeged, Lazi, 2006.
- ¹⁶ ÖTVÖS Anna, *Lola könyve. Kassától Márai Sándorig*, Helikon, Budapest, 2017, 143–145.
- ¹⁷ *Uo.*, 146. MÁRAI Sándor, *A teljes napló, 1946*, Helikon, Budapest, 2007, 160–161.
- ¹⁸ MÁRAI Sándor, *Írók Tanácsa, Vörös Lobogó*, 1919. március 28. = „Mindenki ujkra készül...” IV, Budapest, Akadémiai, 1967, 33.
- ¹⁹ *Márai és a Vörös Lobogó*, Egyedül Vagyunk, 1942. június 5., 5–6.; *Melyik Márai Sándor üdvözölte a vörös napot*, Pesti Újság, 1942. május 27., 3.
- ²⁰ ILLYÉS Gyula, *Kora tavasz*, Budapest, [1941], 1972, 2.
- ²¹ Magyarország, 1918. november 10., 9–10.
- ²² 1918. november 1. és 30. között közel 700 000 katona szerelt le, december közepén már 1,2 millióan voltak, december végén pedig a személyi leszerelés teljesen befejeződött.
- ²³ pokoj (покој) – béke, nyugalom szerbül
- ²⁴ Az 1918. október 29-i „lánchídi csatáról” van szó, amikor a tüntető budapestiek budai Várba tartó menetét fegyveresen, sortűzzel oszlatta fel a budapesti rendőrség. A lövöldözésnek három halottja és több sebesülte volt.
- ²⁵ A SMS Viribus Unitis a császári és királyi haditengerészet csatahajója, az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi zászlóshajója volt. Miután IV. Károly király főparancsnok utasítására a hajót és a hadiflottát Horthy Miklós átadta a zágrábi székhelyű Délszláv Nemzeti Tanácsnak, s a nem délszláv legénység eltávozott a hajóról, 1918. november 1-re virradóan olasz könnyűbúvárok, akik nem tudták, hogy a hajó már nem a Monarchiáé, egy aknát helyeztek el a hajó fenekén, amely felrobbant. A csatahajó oldalra dőlt, és tizennégy perc múlva elsüllyedt. Kb. négyszázan veszítették életüket a robbanásban.
- ²⁶ Böhm Vilmos (1880–1949) szociáldemokrata politikus, 1918. november 4-től a Károlyi-kormány leszerelésért felelős hadügyi államtitkára, később hadügyminiszter.